

*Т.Р. Каросва
(м. Вінниця)*

**ЧИ БУЛА ДОСТУПНА КНИГА ПОДОЛЯНАМ на межі ХІХ–ХХ століть?
(соціоекономічний аналіз купівельної спроможності населення
Подільської губернії)**

У статті дається оцінка порога фінансової забезпеченості населення Російської імперії на межі ХІХ–ХХ ст., який уможлилював більш-менш регулярне придбання книг, і на цій основі орієнтовно визначається чисельність та виокремлюються основні сфери занять потенційної клієнтури книгарень Подільської губернії.

Ключові слова: *купівельна спроможність, книга, купівля, Російська імперія, Подільська губернія.*

Обраний хронологічний період в історії Російської імперії характеризується активізацією книжкового життя, поширенням звички до читання серед усіх соціальних прошарків її населення. На тлі цих позитивних змін природно виникає питання щодо економічних чинників, зокрема фінансової доступності видань. Тодішня публіцистика була переповнена статтями про недоступність книги для широкого загалу. Не випадково саме у той час бібліотечний рух як спосіб наближення книги до читача набрав надзвичайних обертів. Метою даної публікації є орієнтовне визначення рівня доходів подолян, який уможлилював придбання книг, та оцінка на цій основі чисельності потенційної клієнтури книгарень Подільської губернії.

Упродовж другої половини ХІХ ст. внаслідок механізації поліграфічного виробництва та його концентрації, формування широкої загальноросійської читацької аудиторії, розвитку транспортного сполучення спостерігалася стійка тенденція до здешевлення книжкової продукції. Матеріальні статки населення Російської імперії також поступово зростали. Таких висновків дійшов петербурзький дослідник Б.М. Миронов¹, який будує свою аргументацію на вивченні динаміки антропометричних даних тодішнього населення імперії. Його висновкам суголосні дослідження московських кліометрів під керівництвом Л. Бородкіна². Навіть у працях деяких радянських істориків, зокрема Ю. Кір'янова³, трапляються обережні зауваження про певне покращення життєвого рівня робітників. Утім, залишається відкритим питання, наскільки була доступною книга для широких соціальних верств напередодні Першої світової війни, адже катаклізи воєнних років та інфляція значно змінили усталену структуру пропозицій ринку та попиту населення.

Звужуючи територіальні межі дослідження до Подільської губернії, ми прагнемо унаочнити склад потенційної клієнтури книжкових магазинів за

професійними критеріями та сферами діяльності, враховуючи фінансову спроможність населення.

За нашими підрахунками, протягом досліджуваного періоду кількість письменних осіб на території губернії у віці старше 9 років, зросла з 298,9 тис. (1887 р.) до 752,9 тис. (1917 р.)⁴. Тобто, на Поділлі існувала потенційна аудиторія, яка володіла технікою читання, а отже об'єктивна потреба у книзі була наявною. Але наскільки книга була доступна для читачів? Яким мав бути рівень річних доходів, щоб можна було дозволити собі купляти книги?

Через відсутність відповідних досліджень орієнтовним критерієм, видається, може бути розмір «чистого доходу» — поняття, яким послуговувалися тодішні теоретики та практики для аналізу соціоекономічних питань. Для Російської імперії, де більшість населення жила в умовах натурального домашнього господарства, грошові доходи відігравали лише другорядну роль і не були регулярними, тому оцінка рівня життя у досліджуваному контексті матиме орієнтовний характер.

На початок ХХ ст., коли царський уряд готувався до запровадження прибуткового податку, була визначена межа забезпеченості, яка обумовлювала його стягнення. За тодішньою практикою (результати досліджень, оприлюднених у 1906⁵ та 1909 рр.⁶) забезпеченими вважалися всі, хто отримував понад 1 тис. руб. чистого доходу на рік⁷. За таких умов звичайна сім'я з трьох осіб витратила на задоволення духовних потреб у середньому 296 руб. 40 коп. (29,6% річного бюджету)⁸. На думку сучасних дослідників, дохід у тисячу рублів міг забезпечити лише гідне існування сім'ї⁹. За результатами сплати податків, у 1909–1910 рр. у всій Російській імперії було 696 700 осіб з такими доходами¹⁰, а у Подільській губернії 1910 р. — 7692 особи (середній рівень складав 4212,6 руб. на одну особу)¹¹.

Серед цієї частини населення можна виокремити кілька груп за сферою діяльності. Єдиним дореволюційним статистичним джерелом щодо сфер зайнятості населення імперії є матеріали Всеросійського перепису населення 1897 р.¹². Згідно з ними, можна встановити, зокрема, що чисельність чиновництва, тобто професійних страт «адміністрація, суд, поліція» і «громадська та станова служба», на території Подільської губернії складала 3506 осіб (і 6807 членів сімей) та 1439 осіб (і 3072 членів сімей), відповідно. Якщо чисельність вищих губернських чиновників (губернатор та віце-губернатор), які мали чин IV та V класів, була досить незначною, то, починаючи з VI класу, кількість чиновників була значно більшою. У 1902 р. річний оклад губернатора сягав 10 000 руб., віце-губернатора — 4500 руб., начальника канцелярії губернатора, який мав чин VIII класу, — 1500 руб., його помічника — 800 руб. Чиновники XII класу, які в канцелярії губернатора займалися виконанням письмових документів, отримували від 300 до 360 руб.¹³ Приблизно такими були оклади службовців інших відомств, за винятком акцизного. Чиновники останнього отримували зарплату у 1,5–2 рази вищу, за інших¹⁴.

На території прикордонної Подільської губернії було зосереджено чимало військових частин, кількісний склад яких налічував 33 684 особи¹⁵. З огляду на

те, що членів сімей військових нараховувалося 2172 особи, можна припустити, що офіцерів було до 1 тисячі. Загальна сума грошового утримання офіцерського складу була вищою ніж у світських чиновників: полковник (командир полку, чин VI класу) отримував 2500 руб. на рік, підполковник (командир батальйону, чин VII класу) — 2400 руб. А після підвищення у 1909 р. жалування підпоручик отримував до 960 руб. на рік, штабс-капітан — 1500 руб., підполковник — 2400 руб., полковник — 3840 руб., генерал — понад 6000 руб.¹⁶ До того ж, загальна сума виплат могла бути більшою залежно від доплат і термінів служби.

Досить значну професійну групу із специфічною фаховою діяльністю становили священики. За даними перепису, богослужбовою справою на території губернії у православної церкви займалися 4135 осіб (8878 членів сімей), в інших християнських конфесіях — 232 особи (444 члена сімей), нехристиянських віросповідань — 646 осіб (2322 члена сімей)¹⁷. Наприкінці XIX ст. середній сукупний дохід священика Подільської православної єпархії з урахуванням усіх трьох статей доходу (казенне утримання, церковна земля та плата за треби), за підрахунками відомого подільського дослідника Ю. Сіцинського, складав 831 руб.¹⁸ Хоча сам автор наголошував на різниці доходів міських священиків, які сягали понад 1500 руб., та сільських, де маленька бідна парафія могла забезпечити лише 500–600 руб. на рік. Прибутки поступово зростали і напередодні Першої світової війни, за відомостями українського історика Г. Степаненко, парафіяльні священики багатих сільських парафій українських єпархій отримували від 1200 до 2000 руб., диякони — від 700 до 1000 руб., інші церковнослужителі — від 300 до 700 руб.¹⁹.

Велику професійну групу губернії становив торгівельний люд — 41 286 осіб (135 919 членів сімей)²⁰, доходи яких значною мірою різнилися. Як зазначає київський науковець В. Молчанов, на початку XX ст. великих і середніх торговців з річним доходом понад 10 тис. руб. у Подільській губернії налічувалося 43 особи, а з рівнем річного доходу від 1 до 10 тис. руб. — 1681 особа²¹. Прибутки від нерухомого майна були значно меншими. У губернії проживало тільки 3 особи з річним доходом понад 10 тис. руб. та 370 осіб, які отримували за рік від 1 до 10 тис. руб.²²

Досить високий рівень зарплати мали службовці на цукрових заводах та економіях. У середньому на кожному підприємстві галузі таких осіб було від 5 до 10²³. Отже, на 56 цукрових заводах губернії їхня загальна кількість орієнтовно сягала 300–500. Власників великих землеволодінь (понад 1 тис. десятин) налічувалося 314 (1902 р.) або 256 (1913 р.) осіб²⁴. Для управління такими маєтностями потрібні були численні службовці, верхній прошарок яких мав досить високе утримання. У 1897 р. в одному з найбільших землевласницьких господарств губернії Теплицько-Ситковецької ординації Потоцьких уповноважений отримував 4800 руб. на рік, управителі окремих фільварків — 600–1200 руб., головний лісничий — 1520 руб. Управителі також отримували 10% від чистого прибутку господарства. Всі службовці забезпечувалися квартирами й отримували опалення та харчі з господарства²⁵.

До заможних прошарків населення можна також віднести окремі категорії фахівців з вищою освітою з різних сфер діяльності. За переписом, вони входили до таких страт, як «приватна юридична діяльність» — 219 осіб (471 член сімей), «навчальна та виховна діяльність» — 5419 осіб (9076 членів сімей), «наука, література, мистецтво» — 259 осіб (435 членів сімей); «лікарська та санітарна діяльність» — 2246 осіб (2887 членів сімей)²⁶. Молоді спеціалісти з вищою освітою починали свою трудову діяльність з такими окладами: лікарі у земських лікарнях — 960 руб. на рік, вчителі гімназій — 780–960 руб., інженерно-технічні працівники — з 1500–1800 руб.²⁷ Логічно припустити, що заробіток фахівців (юристи, лікарі тощо), які обирали вільну практику, ймовірно спочатку був меншим, але згодом значно зростав.

Отже, за нашими підрахунками, на початку ХХ ст. на території Подільської губернії задовольняти свої потреби і підтримувати досить високий життєвий рівень могли від 23 до 31 тис. осіб (з розрахунку 3–4 члени сім'ї), тобто від 0,66% до 0,89% всього населення губернії. Переважно це були чиновники й офіцери вищого та середнього рангів, крупні та середні власники нерухомості і торговці, частина священників, а також фахівці з вищою освітою. З огляду на їхні матеріальні статки придбання книг не складало проблем, було б тільки на те їхнє бажання.

Російські реалії початку ХХ ст. свідчили, що межею прожиткового мінімуму слід вважати річний прибуток у 300 руб.²⁸ (Межею злиднів вважався рівень 150 руб.). Сім'я з трьох осіб на житло, освітлення й опалення, одяг та їжу витратила за таких умов 87% річного бюджету, а на задоволення всіх духовних потреб (церква, театр, кінематограф, гуляння, друкована продукція тощо) — 9,2% (27 руб. 60 коп.)²⁹. За термінологією тодішніх російських економістів, господарства з доходами від 1000 до 300 руб. називалися найбільш дрібними³⁰. Вони були представлені сім'ями основної маси дрібних чиновників, службовців та висококваліфікованих робітників Російської імперії. Упродовж другої половини ХІХ ст. з модернізацією країни їхня кількість постійно зростала, а сфери зайнятості урізноманітнювалися. Особливо помітними стали зміни у середовищі дрібних службовців — поліцейських, поштових та залізничних службовців, бухгалтерів і рахівників, народних учителів, бібліотекарів, аптекарів, санітарів та ін. Вони мали оклади від 240 до 480 руб. на рік. У Подільській губернії на досить високому рівні були річні доходи найманих службовців цукрових заводів, середній оклад яких у 1906–1907 рр. становив близько 800 руб.³¹ Досить високим були також доходи представників робочої аристократії, тобто професійних токарів, слюсарів, майстрів. Зокрема, у 1892 р. у Вінниці за місяць праці коваль заробляв 46 руб., тесля — 41,4 руб., слюсар — 51,7 руб., столяр — 46 руб., токар — 41,4 руб., тобто від 496,8 руб. до 620,4 руб. на рік³². Револьюційна боротьба 1905–1907 рр. принесла цій категорії робітників найпомітніші покращення: зарплату від 500 до 960 руб. на місяць. Але таких фахівців на території аграрної Подільської губернії було небагато. Працювали вони на залізниці та кількох машинобудівельних заводах, крім того, на кожному промисловому підприємстві краю було 2–3 таких майстри.

Загальні статистичні відомості щодо рівня відносного матеріального благополуччя ще не можуть, на наш погляд, автоматично підтвердити спроможність населення витратити гроші на придбання книжкової продукції. За відсутності спеціальних досліджень тодішньої купівельної спроможності у потрібному нам контексті, скористаємося дотичними джерелами інформації.

Показовими є витрати на книги та періодичні видання такого професійного прошарку, як учителі. У дореволюційній Російській імперії вони вважалися головними поширювачами освіти серед населення країни. Читання та купівля друкованої продукції вважалися невід'ємною частиною їхнього життя. Поступове зростання зарплати народних учителів і здешевлення друкованої продукції давало можливість їм купувати книги та періодичні видання. Законом від 3 травня 1908 р. було встановлено нижню межу окладу цієї фахової верстви у 360 руб. на рік, до якої додавалася оплата квартири та витрати на опалення. За результатами анкет київсько-московського журналу «Народный учитель», напередодні Першої світової війни ті, хто цікавився друкованою продукцією, витрачали на її придбання від 13 руб. 86 коп.³³ до 18 руб. 70 коп.³⁴ на рік (2,3–2,7% річного бюджету). Наведені дані не відображають складності повсякденного життя учителя, який жив від зарплати до зарплати, а в нього виникала потреба придбання книги за кілька рублів. 88% опитаних народних учителів відзначали, що мають значні матеріальні обмеження у можливості самоосвіти³⁵. З цього приводу в одній з анкет автор написав: «Якщо залишається копійок 85 у місяць, то передплачую на місяць газету, тому що більше у мене не вистачає копійок»³⁶. Фінансові можливості викладачів середньої школи були набагато більшими. Як повідомляє сучасний дослідник І. Сучков, вони могли витратити на книги та газети відповідно 15 руб. (1,25% річного бюджету) та 25 руб. (2,08%)³⁷.

За відсутності комплексних статистичних даних щодо витрат на книги, певне уявлення про готовність купувати друковану продукцію дають відомості про витрати на передплату періодичних видань. Журнал «Вестник знания», який мав літературне та науково-популярне спрямування і призначався, насамперед, для самоосвіти читачів, провів у 1909 р. дослідження серед своїх передплатників з метою з'ясування їхнього «матеріального та духовного бюджету»³⁸. Через специфічне призначення журналу його передплачували досить підготовлені та розвинуті читачі, які не просто прагнули читати, а й потребували вже наукової інформації. А це означає, на наш погляд, що крім цього журналу, вони передплачували й інші періодичні видання та регулярно купляли книжкову продукцію.

У дослідженні взяло участь 5 тис. осіб, з яких 12% становили представники Південно-Західного краю³⁹. Серед учасників анкетування найчисельнішими були професійні групи народних учителів з річним доходом близько 500 руб. (363 руб. зарплати + оплата витрат на квартиру, опалення та освітлення), службовців державної і громадської служби, технічного нагляду (708 руб.), робітників (537 руб.), конторських службовців (507 руб.)⁴⁰. Разом з учнями вони репрезентували 77,8% кількості надісланих анкет з відповідями. Отримані результати дозволяють стверджувати, що річний бюджет у 500 руб. уможлилював

передплату науково-популярного журналу «Вестник знания», який коштував 8 руб. (з пересиланням — 9 руб.) на рік. Відзначимо, що найпопулярніший російський ілюстрований щотижневий журнал «Нива» за такої ж вартості мав 500-тисячний наклад (1914 р.). Як безкоштовний додаток до нього передплатники отримували 52 книжки творів письменників-класиків, тобто читач отримував за 8 руб. на рік комплект самого журналу та 52 книги обсягом 7–9 тис. сторінок⁴¹. Отже, сума 8 руб. була прийнятною для армії читачів «неписьменної», за радянським штампом, Російської імперії і дозволяла друкувати видання накладами, які навіть на сьогодні трапляються нечасто.

Показовою може бути історія читацького розвитку подільського народного вчителя В-в з містечка Г., також подана в матеріалах цього дослідження⁴². У 1895 р., коли В-ву було 15 років і він отримував до 120 руб. на рік, розпочав постійну передплату періодики (з журналу «Вокруг света»). У 1903–1908 рр. він працював народним учителем й уже передплачував 3–4 видання щороку. У 1910 р., успішно склавши іспит на звання вчителя повітового училища і заробляючи додатково на рік до 600–700 руб. приватними уроками, він мав можливість краще задовольняти культурні потреби. До складу його передплатної скриньки вже входять журнали «Вестник знания», «Народный учитель», «Спутник средней школы и экстерна», «Журнал для экстернов», «Известия книжного магазина Вольфа», загальноросійська щоденна газета «Русские ведомости», місцева газета «Подолія». Підбір літератури задовольняє кілька інформаційних потреб читача: фахову, самоосвітню, поточне політичне та соціоекономічне інформування як на загальнодержавному рівні, так і на місцевому.

Отже, враховуючи зібрані нами дані про витрати на передплату, встановлену дореволюційними фахівцями-економістами та визначену сучасними дослідниками межу прожиткового мінімуму у 300 руб., можна припустити, що річний дохід у 500 руб. для родини з трьох осіб дозволяв за потреби купувати книги та робити передплату періодичних видань, тобто самостійно формувати зміст свого читання. Цікавим аргументом на користь запропонованої межі річного доходу може бути зауваження О. Молоховець, авторки прославленої книги «Подарок молодым хозяйкам». У передмові до перевидання 1909 р. вона зауважила, що книга призначається відносно благополучним сім'ям з річним бюджетом у 400 руб.⁴³

Але такий рівень річних доходів був недосяжним для селян, найбільшої соціальної групи потенційних читачів початку ХХ ст., яка до того ж динамічно зростала. Якщо у 1887 р., за нашими підрахунками, письменних у сільській місцевості нараховувалося 256,2 тис. осіб, то, за даними перепису 1897 р., — 372,6 тис., напередодні революції — 629,3 тис. (поза сумнівів, селяни склали основу цієї спільноти). З огляду на сформульований нами висновок про межу доходів, які уможлилювали придбання книг, селяни не могли собі дозволити більш-менш регулярно купувати книжкову продукцію. Попри те, що подільська земля давала досить великий прибуток — 47,8 руб. з 1 десятини землі селянського господарства⁴⁴, — селянські наділи були малими і не давали можливість жити у достатку. У звіті подільського губернатора О. Ейлера за 1910 р.

вказувалося, що лише 16% селян губернії живуть у достатку, маючи по 5 десятин землі на двір, більшості належить менш ніж по 3 десятини, що ледь забезпечує прожиття⁴⁵. Тому на початок XX ст., наприклад, у селян Вінницького повіту річний дохід становив 23 руб. на 1 особу, або 130 руб. — на 1 двір⁴⁶. Кустарні промисли, якими селяни займалися взимку, могли дати ще до 100 руб. на рік додатково⁴⁷. Хоча статистичні дані за 1909 р. по Вінницькому повіту свідчать, що доходи селян зросли до 30 руб. на рік, або 150 руб. — на 1 двір⁴⁸, цього однак було недостатньо для вільного придбання книг. За такого рівня фінансових статків селянам складно було виділити кошти для регулярного придбання книг та передплати періодичних видань, тому вони час від часу купляли дешеві видання вартістю до 15–20 коп. Останнє підтверджується спеціальними дослідженнями селянських родин центральних губерній Російської імперії наприкінці 1890-х рр. За ними, якщо «селянин витратив на книги 30–50 коп. на рік, то це багато... Найбільші любителі читання мають книг на 20 руб., але таких п'ять–десять осіб на всю парафію. У рік любитель витрачає на книги від 50 коп. до 1 руб. Зазвичай, книг у пересічному домі на 1–3 руб., а витрати на книги складають від 20 коп. на рік...»⁴⁹.

Не кращою була ситуація і з заробітками робітників. Найменшими вони були у робітників сільського господарства. За переписом 1897 р., із загальної кількості робітників губернії у 223,3 тис. осіб, у сільському господарстві працювало 194,8 тис. осіб⁵⁰. У 1902 р. чоловік міг заробити щонайбільше до 87 руб., а жінка — до 58 руб.⁵¹, через десять років чоловік міг розраховувати максимум на рівень заробітку до 127 руб., а жінка — до 82,5 руб.⁵² Кількість промислових робітників поступово зростала і досягла у 1912 р. 40,9 тис. осіб⁵³, але вони концентрувалися переважно в обробній промисловості, найбільш розвинутій галузі промисловості у губернії, де зарплата була нижчою за інші галузі. Так, у 1902 р. робітники Вінницького повіту, крім техніків і майстрів (висококваліфікованих робітників), отримували переважно 80 руб. на рік, а у цукровій промисловості — 71,8 руб.⁵⁴ На 1909 р. їхні заробітки зросли до 120 руб. на рік⁵⁵. За відсутності спеціальних досліджень по Подільській губернії, пошлемося на дотичні дані одного із засновників київської школи статистики Г. Наумова, який вивчав витрати робітників Києва у 1913 р. Середній бюджет його кореспондентів становив 492 руб. 73 коп.⁵⁶, з яких 81,5% припадало на забезпечення елементарних потреб — їжу, одяг, житло⁵⁷. На культурне просвітництво, передусім друковану продукцію, витрачалося 5 руб. 60 коп. (0,98% річного бюджету)⁵⁸. Для порівняння, на театр та видовища робітник витрачав 7 руб. 70 коп., на релігійні потреби — 95 коп. Важливим, на наш погляд, є висновок Г. Наумова про те, що потреби робітників у культурному просвітництві залишалися постійно незадоволеними, постійно тиснули на бюджет⁵⁹.

Виходячи з наявних матеріалів, можна на підставі пропорційних розрахунків припустити, що подільські робітники могли витрачати на придбання книг 1 руб. на рік. Але і це слід оцінити як малоімовірне, адже основні життєві потреби (їжа, одяг, житло) при наявних заробітках не залишали вільних грошей.

Ще одну професійну групу із специфічними культурними запитами утворювала прислуга, більшість якої представляла урбанізовані соціальні низи, що стали основою для формування масової культури. Прислуга отримувала найнижчу зарплату: жінки — від 3 до 5 руб. на місяць, а чоловіки — від 5 до 10 руб., тобто річні доходи у жінок могли сягнути 36–60 руб., у чоловіків — 60–120 руб. Однак ця професійна група не мала витрат на житло, одяг та їжу, яку вони мали з «господарського» столу. Своєрідністю їхнього становища була можливість користуватися бібліотеками господарів, але належність до різних культурних середовищ найчастіше заважала цьому. За даними перепису 1897 р., 75 766 осіб (і 74 650 членів сімей) Подільської губернії жили за рахунок заробітків прислуги⁶⁰.

Таким чином, визначивши 500-рублевий річний бюджет як поріг можливості більш-менш регулярного придбання книжкової продукції, на підставі аналізу статистичних даних перепису 1897 р. про зайнятість населення за сферами діяльності та відомостей про орієнтовні рівні річних доходів подолян, можна кількісно оцінити розмір групи відносно забезпечених осіб. Якщо не враховувати власників нерухомого майна, можна на основі класифікації Н. Стрекалової⁶¹, провести їх градацію за професійними категоріями. До верхнього прошарку можна віднести вищих та середніх чиновників і офіцерів, вищих залізничних службовців, більшість інженерів, директорів та частину викладацького складу середніх навчальних закладів, лікарів, суддів і нотаріусів тощо. До середнього прошарку — більшість священників, дрібних чиновників, молодших офіцерів, поліцейських службовців, поштово-телеграфних службовців, основну частину вчителів, середній медичний персонал (фельдшери, акушери), середній технічний персонал (техніки, механіки, спеціалістів сільського господарства — ветеринарів, землемірів, агрономів, основну масу службовців державних, громадських та приватних підприємств, страхових агентів. До нижчого прошарку — поштово-телеграфних службовців (не чиновників), народних вчителів, частину залізничних службовців, службовців торгово-промислових підприємств, транспорту, лікарень, нижче духовенство.

На наш погляд, у кількісному еквіваленті основу потенційних покупців книг, за даними 1897 р., становили від 40 до 45 тис. осіб, які «мали самостійні заняття», та від 75 до 85 тис. осіб — членів їхніх сімей. Іншими словами, на межі ХІХ–ХХ ст. від 115 до 130 тис. (або 3,8–4,3% населення губернії) подолян могли купляти книги. Зрозуміло, їхня абсолютна й відносна кількість до революції 1917 р. поступово зростала. І справа не тільки у загальному зростанні добробуту населення Російської імперії, а й у тому, що одним із соціальних наслідків модернізації був розвиток середнього класу. Його середня зарплата значно перевищувала зарплату робітників та заробітки селян і давала можливість задовольнити досить широке коло матеріальних і соціальних потреб, зокрема й у читанні. Хоча слід зауважити, що у Подільській губернії, яка була слабо розвинена у промисловому відношенні і мало урбанізована, цей процес відбувався повільніше, ніж в інших українських губерніях.

Визначена нами кількісна оцінка потенційної клієнтури книгарень регіону, безумовно, значною мірою є орієнтовною, позаяк на споживання друкованої продукції, насамперед, впливають соціальні та культурні фактори. Частина населення з достатнім матеріальним забезпеченням не стає клієнтами книгарень, тому що не цікавиться друкованою продукцією, і, навпаки, інші, не маючи достатніх коштів, обмежують себе у необхідному для придбання книг. В цілому, матеріальні статки соціальних низів не давали можливості регулярно купляти книжкову продукцію, відповідно для цієї категорії читачів гостро стояло питання доступу до книги, яке могли задовольнити безкоштовні бібліотеки. Проблема розвитку бібліотечної мережі як запоруки доступу до інформації, саморозвитку та самовдосконалення, які могли стати передумовами соціальної мобільності населення, ставала чи не головною у модернізації суспільства на початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

¹ *Миронов Б.Н.* Благополуччя населення і революції в імперській Росії: XVIII — початок XX століття / Б.Н. Миронов. — 2-е изд., испр., доп. — М., 2012. — С. 432–433, 526–539; *Миронов Б.Н.* Модернізація імперської Росії і благополуччя населення / Б.Н. Миронов // Російська історія. — 2009. — № 2. — С. 137–155.

² Динаміка економічного і соціального розвитку Російської імперії в XIX — початок XX століття. [Електронний ресурс]: науч.-справ. изд. / под ред. Л.И. Бородинки. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 2012. — URL: <http://www.hist.msu.ru/Dynamics/> (Дата звернення: 11.07.13).

³ *Кирьянов Ю.И.* Життєвий рівень робітників Росії / Ю.И. Кирьянов. — М.: Наука, 1979. — 287 с.

⁴ Дані отримані завдяки використанню таких кількісних методів історичного дослідження, як реверсивне та презентивне прогнозування.

⁵ Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и по размерам в России: материалы к проекту Положения о государственном подоходном налоге. — СПб., 1906. — IV, XLIII, 96 с.

⁶ Подоходный налог: ожидаемое число плательщиков, их доход и сумма налога по исследованию, произвед. податными инспекторами и казенными палатами в 1901–10 гг. — СПб., 1910. — [3], XXII, 84 с. — (Материалы к проекту Положения о государственном подоходном налоге).

⁷ Межа заможності визначалася на рівні 5–6 тис. руб.

⁸ Подоходный налог: ожидаемое число плательщиков, их доход и сумма налога по исследованию... — Табл. 8–10.

⁹ *Дякин В.С.* Структура имущих верхов России в конце XIX — начале XX вв.: к постановке вопроса / В.С. Дякин // Английская набережная, 4: ежегодник / С.-Петербург. науч. об-во историков и архивистов. — СПб., 1997. — С. 128.

¹⁰ *Рубакин Н.А.* Страна. Народ. Сословия. Классы: опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства (на основании официальных и научных исследований) / Н.А. Рубакин. — М., 1912. — Гл. 5. — С. 208.

¹¹ Распределение крупных доходов в губерниях «черты» и в остальной России // Новый Восход. — 1911. — № 5. — Стлб. 14.

¹² Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния. — СПб., 1904. — С. 166.

¹³ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. — М., 1978. — С. 88.

¹⁴ Там же. — С. 90.

¹⁵ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

¹⁶ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. — СПб., 2003. — Т. 1. — С. 108.

¹⁷ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

¹⁸ *С[ецинский]. Е.* Бюджет священника и псаломщика нашей епархии / С.Е. // Подол. епарх. ведомости. — 1897. — № 24 (неоф.ч.). — С. 608.

¹⁹ *Степаненко Г.В.* Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.) / Г.В. Степаненко // Укр. іст. журн. — 2004. — № 5. — С. 46.

²⁰ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

²¹ *Молчанов В.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В. Молчанов; Ін-т історії України НАНУ. — К., 2005. — С. 62.

²² Там само. — С. 63–65.

²³ *Лебедь-Юрчик Х.А.* Сахарная промышленность в России / Х.А. Лебедь-Юрчик. — К., 1909. — С. 46, 49.

²⁴ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. — К., 1914. — С. 569–718.

²⁵ *Лобко О.А.* Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток родини Потоцьких XIX — початку XX ст. / О.А. Лобко // Наукові записки НаУКМА. — К., 2006. — Т. 52. — С. 20. — (Іст. науки).

²⁶ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

²⁷ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в. — Т. 1. — С. 108.

²⁸ *Зайцева О.М.* Изменения социальной стратификации городского населения Центрального Черноземья в конце XIX — начале XX в. [Электронный ресурс] / О.М. Зайцева, В.В. Канищев, В.Д. Орлова, Н.В. Стрекалова // Процессы урбанизации в Центральной России и Сибири: сб. статей / под ред. В.А. Скубневского. — Барнаул, 2005. — С. 30–71. — URL: http://new.hist.asu.ru/biblio/urbani/1_2.html (Дата обращения: 14.07.13).

²⁹ *Стрекалова Н.В.* Доход населения провинциального города России в начале XX в.: проблемы, методика исчисления, фактор социальной стратификации [Электронный ресурс] / Н.В. Стрекалова // Вестник Тамбов. гос. ун-та им. Г.Р. Державина. — Тамбов, 2010. — Вып. 9 (89). — С. 224. — URL: <http://elibrary.ru/download/64828317.pdf> (Дата обращения: 12.07.13).

³⁰ Там же. — С. 223

³¹ *Лебедь-Юрчик Х.А.* Сахарная промышленность в России... — С. 98.

³² Вінниця: іст. нарис / [гол.ред. А.М. Подолинний]. — Вінниця, 2007. — С. 71.

³³ Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков / И.В.Сучков // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 65–73.

³⁴ О материальном положении учащихся (по анкетным данным) // Нар. учитель. — 1913. — № 31/32. — С. 6–10.

³⁵ Там же. — С. 8.

³⁶ Там же. — С. 7.

³⁷ Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России... — С. 68.

³⁸ Николаев А.А. Хлеба и света!: материальный и духовный бюджет трудовой интеллигенции у нас и за границей (по данным анкеты «Вестника знания» / А.А. Николаев; под ред. В.В. Битнера. — СПб., 1910. — 88 с.

³⁹ Там же. — С. 2, 23.

⁴⁰ Там же. — С. 22.

⁴¹ Страхов В. Пушкин и массовый читатель: библиол. очерк [Электронный ресурс] / В. Страхов // А.С.Пушкин. 1837-1937: Сб. ст. и материалов. — Саратов, 1937. — С. 121. — URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=7qLhKzV1A6g%3D&tabid=10396> (Дата обращения: 30.05.13).

⁴² Николаев А.А. Хлеба и света!: материальный и духовный бюджет... — С. 41.

⁴³ Молоховец Е. Предисловие // Подарок молодым хозяйкам, или средство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве: в 2 ч. / Е. Молоховец. — 26-е изд., испр. и доп. — СПб., 1909. — С. 3.

⁴⁴ Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В.И. Фролов. — Винница, 1917. — С. 20.

⁴⁵ Завадська І.М. Сільське господарство Подільської губернії в період капіталізації (друга половина XIX — початок XX ст.) / І.М. Завадська // Вісн. аграр. історії / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — 2012. — № 3. — С. 10.

⁴⁶ Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и желательные меры для поднятия благосостояния населения / сост. Д.Ф. Гейден. — Винница, 1902. — 42 с.

⁴⁷ Там же. — С. 33.

⁴⁸ Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905–1910 гг. / сост. Д.Ф. Гейден. — К., 1910. — С. 39.

⁴⁹ Быт великорусских крестьян-землепашцев: описание материалов Этнографического бюро князя В.Н. Тенишева: (на примере Владимирской губернии) / авт.-сост. Б.М. Фирсов, И.Г. Киселева. — СПб., 1993. — С. 170.

⁵⁰ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

⁵¹ Обзор Подольской губернии за 1902 г.: приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. — [Каменец-Подол., 1903]. — Табл. 2.

⁵² Обзор Подольской губернии за 1912 год: приложения к всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. — [Каменец-Подол., 1913]. — Табл. 5.

⁵³ Там же. — С. 41.

⁵⁴ Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и желательные меры... — С. 20.

⁵⁵ Там же. — С. 16.

⁵⁶ Наумов Г. Бюджетные итоги // Бюджеты рабочих города Киева: по данным анкеты, произведенной в 1913 г. Обществом экономистов и ремесленной секцией при Киевской выставке / Г. Наумов. — К., 1914. — С. 41–42.

⁵⁷ Там же. — С. 73.

⁵⁸ Там же. — С. 75

⁵⁹ Там же. — С. 76.

⁶⁰ Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния... — С. 166.

⁶¹ Стрекалова Н.В. Доход населения провинциального города России в начале XX в. ... — URL: <http://elibrary.ru/download/64828317.pdf> (12.07.13).

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2013.

**БЫЛА ЛИ ДОСТУПНОЙ КНИГА ДЛЯ ПОДОЛЯН НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ?
(социально-экономический анализ покупательной способности населения Подольской губернии)**

В статье дается оценка порога финансовой обеспеченности населения Российской империи на рубеже XIX–XX вв., который делал возможным более или менее регулярное приобретение книг, и на этой основе ориентировочно определяется численность и выделяются основные сферы занятий потенциальной клиентуры магазинов Подольской губернии

Ключевые слова: покупательная способность, книга, покупка, Российская империя, Подольская губерния

**WAS THE BOOK AVAILABLE FOR PODOLIAN PEOPLE BETWEEN
19–20th CENTURIES? (social-economical analysis of the Podolia purchasing power)**

The article includes assessment of income threshold level of population of Russian Empire at the turn of XIX–XX centuries that allowed people to buy books more or less regularly as well as estimation made on that basis of potential tentative size of Podillia bookstores clientele marked out by customers' main scopes of activity.

Keywords: purchasing power, book, buy, Russian Empire, Podillia province.